

Тетяна Крупеньова

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української філології і методики навчання фахових дисциплін, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
<https://orcid.org/0000-0001-8887-0163>
taniakrupenev@gmail.com

АНДРЕСНА ФУНКЦІЯ ТОПОНІМІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМАХ

Анотація: У статті проаналізовано особливості функціонування топонімів у народних думах. Зазначено, що топоніми як органічні складники текстів дум є джерелом, що допомагає встановити час і місце події. Виникли думи в XV–XVI століттях і створювались кобзарями до XX століття включно. Думи завжди відображали дійсність, важливі суспільні події, героїчні вчинки, що здійснювались в ім'я народу і тому саме в цьому жанрі зосереджена найбільш достовірна інформація про долю України. Важливе місце і значення мають топоніми, вжиті в контексті народних дум. Цей шар лексики важливий тому, що він конкретно відбиває суспільно-історичні події, а також безпосередньо віддзеркалює образне осмислення народом реальної конкретики природного довкілля. Великі цикли в епічному доробку складають думи про боротьбу проти турецько-татарських та польсько-шляхетських загарбників. Помітне місце серед творів героїчного епосу належить і думам, що відображають історію України XX століття (починаючи з революційних подій 1905-го року). Присвячені ці твори здебільшого конкретним історичним подіям та особам. Опис реальних подій неможливий без вказівки на місце події, зображення місцевості, цим і пояснюється частотне вживання у текстах дум топонімів, виконують адресну функцію.

Було проаналізовано 115 топонімів, серед яких найбільшу групу становили ойконіми (60), група гідронімів налічує 30 власних назв, трохи меншою за кількістю (25) є група хоронімів. З'ясовано, що частотність вживання того чи іншого оніма насамперед пов'язана з тематикою та змістом українських народних дум. Центральне місце у цих епічних творах посідає тема долі України, героїчного і трагічного життя українців, у зв'язку з цим лексема Україна є смисловим центром, навколо якого ґрунтується позитивне і негативне, славне і трагедійне. Доведено, що однією з функцій топонімів у текстах українських народних дум є адресна. Топоніми набувають узагальненого, абстрактного значення, тобто тексти українських народних дум містять чимало топонімів, які до свого лексикографічно закріпленого значення прирошують інші семи, що імпліцитно містять ставлення людей до світу, довкілля, тобто набувають для них певного когнітивного смислу. У зв'язку з цим, дослідження таких топонімів дає нам змогу проаналізувати та зрозуміти лінгвоментальність нашого народу, його дух, світобачення та світосприйняття.

Ключові слова: ономастика, географічна назва, онім, ойконіми, гідроніми, хороніми.

Tetiana Krupenyova

Ph.D. in Philology, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Philology and Methodology of Professional Studies, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
<https://orcid.org/0000-0001-8887-0163>
taniakrupenev@gmail.com

ANDRESCUS FUNCTION OF TOPONYMS IN UKRAINIAN PEOPLE'S BALLADS

Summary: The article analyzes the peculiarities of the functioning of toponyms in Ukrainian folk ballads. It is noted that toponyms as organic components of ballad lyrics are a source that helps to establish the time and place of the event. Ukrainian ballads appeared in the XV–XVI centuries and were created by kobza players up to and including the XX century. Ballads have always reflected reality, important social events, heroic deeds carried out in the name of the people, and therefore it is in this genre that the most reliable information about the fate of Ukraine is concentrated. Toponyms used in the context of folk ballads have an important place and meaning. This layer of vocabulary is important since it precisely reflects socio-historical events, as well as directly mirrors the people's figurative understanding of the natural environment's real specifics. Big cycles in the epic work consist of thoughts about the struggle against the Turkish-Tatar and Polish-noble invaders. A prominent place among the works of the heroic epic belongs to the ballads that reflect the history of Ukraine in the XX century (starting from the revolutionary events of 1905). These works are mostly devoted to specific historical events and personalities. The description of real events is impossible without an indication of the event's place, a description of the area, and this explains the frequency of toponyms in ballad lyrics, as they

perform the function of address. 115 toponyms were analyzed, among which the largest group was oykonymy (60), the group of hydronyms has 30 proper names, a slightly smaller number (25) is the group of horonyms. It was found that the frequency of use of one onym or another is primarily related to the subject and content of Ukrainian folk ballads. The central place in these epic works is the fate of Ukraine, the heroic and tragic life of Ukrainians, in this regard, the token Ukraine is a semantic center around which all the positive and negative, the glorious and tragic, is based. It is proved that one of the functions of toponyms in the texts of Ukrainian people's ballads is address. Toponyms acquire a generalized, abstract meaning, i.e. the lyrics of Ukrainian folk ballads contain many toponyms, which add other meanings to their own lexicographically fixed meaning, and these meanings implicitly contain people's attitudes to the world, environment, i.e. acquire for them a certain cognitive meaning. In this regard, the study of such toponyms allows us to analyze and understand the linguomentality of our people, their spirit, worldview and world perception.

Key words: onomastics, geographical name, onym, oykonymy, hydronyms, horonyms.

1. Вступ

У думках відтворили народні співці – кобзарі історію нашого народу, показавши його боротьбу з турецько-татарською навалюю та іншими загарбниками рідного краю. Вони оспівували мужність, відвагу, силу козаків та всього українського народу, який протягом століть боровся за своє національне та соціальне визволення. Виникли думи в XV–XVI століттях і створювались кобзарями до XX століття включно. Думи завжди відображали дійсність, важливі суспільні події, ге-

роїчні вчинки, що здійснювались в ім'я народу і тому саме в цьому жанрі зосереджена найбільш достовірна інформація про долю України. Важливе місце і значення мають топоніми, вжиті в контексті народних дум. Цей шар лексики важливий тому, що він конкретно відбиває суспільно-історичні події, а також безпосередньо віддзеркалює образне осмислення народом реальної конкретики природного довкілля. Великі цикли в епічному доробку складають думи про боротьбу проти турецько-татарських та польсько-шляхетських загарбників. Помітне місце серед творів героїч-

ного епосу належить і думам, що відображають історію України ХХ століття (починаючи з революційних подій 1905-го року). Присвячені ці твори здебільшого конкретним історичним подіям та особам. Опис реальних подій неможливий без вказівки на місце події, зображення місцевості, цим і пояснюється частотне вживання у текстах дум топонімів, виконують адресну функцію. Дослідження такого роду топонімів дає нам змогу встановити, які події і якого саме періоду описуються в думах. Крім того, тексти народних дум містять чимало онімів, які до свого лексикографічно закріпленого значення прирощують інші сили, що імпліцитно містять ставлення людей до світу, довкілля, тобто набувають для них певного когнітивного смислу. У зв'язку з цим, актуальність нашого дослідження зумовлена увагою до проблем історичної правди в усній народній творчості в умовах нових підходів до реалій життя та прагненням зрозуміти лінгвоментальність наших пращурів, їх світобачення та світовідчуття, що вплинуло на менталітет наших сучасників.

Варто зазначити, що багато вчених, зокрема О. Суперанська, В. Никонов, А. Білецький, Ю. Карпенко, Н. Подольська, Л. Калакуцька, О. Реформатський досліджували топоніми як одиницю класу онімів. Але переважна більшість ґрунтовних праць з топоніміки – це дослідження топонімів певної місцевості чи регіону (зокрема багато робіт присвячено топоніміці Волині, Буковини, Поділля, Полісся тощо). Значна частина праць вчених – це дослідження одного певного топоніма в різних аспектах. Функціонуванню топонімів та антропонімів у контексті поетичних творів присвячена дисертація М. Мельник «Ономастика творів Ліни Костенко», М.Буштян «Ономастическая конотация : на материале русской советской поэзии», функціонуванню топонімів у газетних текстах – дисертація О. Данильченка «Функционирование топонимов в русском газетном тексте», у статтях Н. Дубини «Функції топонімів у веснянках», Т. Панекіної «Європейські столиці в контексті українського світосприйняття : на матеріалі прислів'їв та приказок» розкрито значення топоніма у фольклорних текстах. Топоніміка народних дум досліджувалась у статтях Л. Шуть «Географія українських історичних дум : лінгвістичний аналіз», О.Антонюк «Образна структура концеп-

ту «вода» в українських народних думах». Отже, новизна представленої роботи полягає в тому, що народні думи лише недавно стали предметом уваги дослідників. Крім того, розкриття функціонального навантаження і механізмів дії ономастичної лексики у фольклорних текстах сприятиме уточненню та поглибленню теоретичних засад ономастики як мовознавчої науки.

Матеріалом дослідження стали тексти 75-и дум та кількох їх варіантів, зібрані із збірок «Думи» (за ред. Г. Коваль) (Koval, 1969), «Українські народні думи та історичні пісні» (за ред. М. Рильського) (Rylsky, 1955).

Метою нашої статті є визначення особливостей функціонування топонімів в українських народних думах, з'ясування їх художньо-естетичної скерованості. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: інвентаризувати топонімікон українських народних дум на базі вивченого кола джерел; класифікувати топоніми за існуючими розрядами та визначити частотність їх вживання; виявити топоніми, що виконують адресну функцію.

Під час нашого дослідження було використано низку методів, серед яких провідну роль має описовий метод (який було використано для аналізу фактичного матеріалу), метод кількісного підрахунку (для зазначення кількості топонімів у думах), елементи методу компонентного аналізу та метод польового дослідження (що використовувався під час анкетування).

2. Топонімія українських дум

Українські народні думи є одним з найцінніших духовних надбань нашого народу. Дослідження цих творів героїчного епосу є справою важливою і потрібною, адже в думах розповідається про героїчну боротьбу українського народу з турками і татарами, з польською шляхтою та проти німецьких окупантів. Отже, досліджуючи українські думи, ми вивчаємо історію України та українського народу. Важливу роль при дослідженні епічних творів відіграють топоніми, які є об'єктом нашого дослідження. Оскільки основою народних дум є опис реальних подій (наприклад, звільнення українських невільників з турецького полону,

битви під Корсунем у роки національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, революційних подій у Сорочинцях 1905 року), при відтворенні яких зображували місцевість, називали її, то з цією метою здебільшого і вживались топоніми у фольклорних текстах, які виконували адресну функцію. Дослідження топоніміки народних дум дає нам змогу встановити, про які саме події та якого періоду розповідається в героїчному епосі українського народу. Можна зазначити, що топоніми в народних думках – це джерело відомостей про український народ. Так, досліджуючи в контексті дум оніми Чорне море, Азов, Царград, Килія, Козлов, ми дізнаємось про боротьбу українського народу з турецько-татарськими загарбниками; топоніми Чигирин, Черкаси, Суботів, Корсунь, Біла Церква дають відомості про події національно-визвольної війни 1648–1654-го років під керівництвом Б.Хмельницького. Через дослідження онімів Сорочинці, Миргород, Полтава ми дізнаємось про революційні події 1905 року, які відбувалися в Сорочинцях.

Спробуємо дослідити ряд топонімів, які вживаються в народних думках, виконують адресну функцію та є джерелом відомостей про український народ. Серед виявлених нами топонімів найбільшу групу становлять ойконіми (60 онімів) – вид топонімів, власна назва будь-якого поселення, в тому числі міського типу – астіонім та сільського типу – комонім. Група гідронімів – вид топоніма, власна назва будь-якого водного об'єкта, природного чи створеного людиною, налічує 30 онімів. Трохи меншою за кількістю (25 онімів) є група хоронімів – клас топонімів, власна назва будь-якої території, області, району (Antonovych, 1991, р. 145). У першій групі найчастіше зустрічаються ойконіми: астіоніми – Царград, Килія, Козлов, Черкаси, Азов, Запоріжжя, Біла Церква, Полтава, Москва, Варшава та комоніми – Сорочинці, Кролевець. У групі гідронімів найбільш частотними у вживанні є оніми : Чорне море, Дніпро, Дністер, Самарка, Вісла, а в групі хоронімів – Україна, Польща, Росія. Але найчастотнішими в текстах дум є хоронім Україна (85 разів) та гідронім Чорне море (65 разів). На нашу думку, це пов'язано насамперед із змістом та тематикою народних дум. Центральне місце в цих епічних творах посідає тема долі України, героїчного та трагічного життя

українців, у зв'язку з цим лексема Україна є смисловим центром, навколо якого ґрунтується позитивне і негативне, славне і трагедійне.

3. Функціонування гідроніма Чорне море в думках

У думках часто зустрічається гідронім Чорне море (переважно вживається в думках, присвячених боротьбі козаків з турками і татарами). Причиною цього є історичні події кінця XV – початку XVII сторіччя, які описані в думках цього циклу. З 1480-го року починається найстрашніше лихо для України : щороку турецько-татарські орди нападають на її землі, грабують добро, забирають в полон тисячі людей, щоб продати як рабів. Кримські Орди тисячами женуть бранців з України. Потім везуть чорним морем українських хлопців та дівчат, чоловіків, жінок та дітей як рабську силу в різні країни. Порти і пристані Південного Криму перетворюються на величезні базари. Отже, береги Чорного моря стають в'язницею, каторгою для невільників. Саме таким постає берег Чорного моря в думі «Маруся Богуславка» : «Що на Чорному морі, / На камені біленькому, / Там стояла темниця кам'яная./ Що у тій темниці пробувало сімсот козаків, / Бідних невольників» (Koval, 1969, р. 64).

У думі «Плач невільника» (Rylsky, 1955) гідронім Чорне море також дає адресну вказівку на місце перебування невільників : «Що біднії невільники у неволі пробувають, / Празника різдва і великодня не знають. / Усі на Чорному морі у каторзі проклятій пробувають...» (Koval, 1969, р. 60). Козаки, у свою чергу, борючись з турками, і татарами, здійснювали напади на турецькі фортеці, більшість з них здійснювалась саме морем. Запорожці налітали чайками по Дніпру, на південь, на Чорне море і атакували татарські і турецькі укріплення на Чорноморському узбережжі. Метою цих походів було прагнення витіснити татар далі від своїх поселень, звільнити невільників, а захопленою в містах здобиччю примножити свої прибутки. Так онім Чорне море в творі «Іван Богуславець» (Rylsky, 1955, р. 47) дає інформацію про те, що по морю пливе козацька чайка, а сам Іван Богуславець, перебуває в неволі на бере-

зі Чорного моря, а, звільнившись, він: «До Чорного моря швиденько прибігає, / В лодку сідає, / Козаків серед Чорного моря доганяє, / До козаків в судно вступає» (Rylsky, 1955, p. 48).

4. Найчастотніші астіоніми в думах

Крім гідроніма Чорне море, у цьому циклі дум зустрічаємо часто астіонім Козлов, зокрема в думах: «Плач невольника» (Koval, 1969, p. 58–60), «Іван Богуславець» (Rylsky, 1955, p. 47–49), «Самійло Кішка» (Koval, 1969, p. 78–90). За історичними джерелами, Козлов (нині Євпаторія) – це місто-фортеця Гезлев (у слов'янському варіанті Козлов), яке заснували турки, в останній третині XV століття. Гезлев був одним з найбільших турецько-татарських ринків, звідки на кораблях і галерах невольників, захоплених під час грабіжницьких набігів на українські та російські землі, вивозили до Туреччини та Єгипту. Запорізькі козаки, що вели боротьбу з турецькими нападниками, не раз здійснювали походи на Гезлев. У думі «Іван Богуславець» Козлов – місце перебування невольників: «В городі Козлові стояла темниця камяная, / Сім сажень в сажень в землю вмурованая, / У тій темниці пробувало сімсот козаків, / Бідних невольників / Між ними без старшини козацької не було – / Був один старший старшиною Іван Богуславець, / Гетьман запорозький» (Rylsky, 1955, p. 47). Звільнившись з неволі, Іван Богуславець разом з козаками йде в похід на Козлов: «То ще як стала темная ніч наступати, / Стали козаки до города Козлова назад прибувати, / Стали на турків, на сонних набігати, / Стали їх рубати, / Город Козлов огнем-мечем воювати, / Стали турецькі ляхи розбивати, / Сребро-злато, дорогу одягу забирати...» (Rylsky, 1955, p. 49).

В епічному творі «Самійло Кішка» також описується похід козаків під керівництвом Самійла Кішки на Козлов: «Тоді-то козаки до города Козлова забігали, / Турків-яничар упень рубали, / Котрих живцем у Чорне море борсали» (Koval, 1969, p. 85). Принагідно зазначимо, що в основі цієї думи лежать дійсні історичні події. Самійло Кішка – історична постать, кінця XVI – початку XVII століття. Після втечі з неволі в 1600–1602 ро-

ках, він знову був запорозьким кошовим і брав участь у козацьких походах.

У багатьох думах зустрічаємо астіонім Цареград у різних варіантах. Як Цареград у думі «Плач невольника» (Rylsky, 1955, p. 58), «Самійло Кішка», як Царегород у думі «Сокіл і соколя», «Смерть Корецького», як Цариград у «Думі про невольників». Цареград – давня слов'янська назва Стамбула, який декілька віків був столицею Туреччини і великим торговим містом, де в XV–XVI століттях вівся продаж захоплених у полон невольників. Оскільки названі вище епічні твори присвячені часу боротьби українського народу з турками, які набігали на наші землі, грабували їх, забирали людей у полон, а потім продавали на невольницьких ринках, зокрема в Стамбулі, то є виправданим частотне вживання астіоніма Цареград. Функція даного оніма – вказівка на місце продажу невольників. Ось, наприклад, у «Думі про невольників» (Koval, 1969, p. 56–57) самі ж невольники говорять про свою долю: «... То будуть турки, безбожні яничари, / В Цареград на базар виводжати, / Будуть нас далій за Чорне море продавати...» (Koval, 1969, p. 56).

У думі «Вдова Сірка Івана» зустрічаємо астіонім Мерефа, який дає адресну вказівку на місце проживання вдови Івана Сірка: «У городі Мерефі жила вдова, / Старенька жона, Сірчиха – Іваника, / Вона сім літ пробувала, / Сірка Івана в очі не видала» (Koval, 1969, p. 188). Вживання оніма Мерефа не випадкове, за деякими історичними відомостями саме в Мерефі народився кошовий отаман Запорізької Січі Іван Сірко – людина надзвичайної мужності, сміливості та військового таланту.

У контексті цього твору вживається й астіонім Тор, який теж виконує адресну функцію. Коли син Івана Сірка запитує матір про свого батька, то Сірчиха відповідає йому: «Пішов твій батько до Стародавнього / Тору пробувати, / Там став він свою голову козацькою покладати» (Rylsky, 1955, p. 189). З історії заснування міста Тор (нині Слов'янськ) відомо, що воно було побудоване у 1645 році, як фортеця для захисту від нападів татар на українські землі. Отже, можливо, Іван Сірко справді загинув під час оборони фортеці Тор.

Неодноразово в текстах дум зустрічаємо і астіонім Килия, зокрема в таких як «Козак Го-

лота», «Про похід Свіговського на Волощину», «Запорожці під Ізмаїлом». Поряд з онімом Килія творці дум вживають також онім поле Киліймське. Це власна назва поля, що знаходиться біля міста Килія. Отже, даний топонім виник у зв'язку з орієнтиром на місто. З історичних джерел дізнаємось, що Килія через вигідне географічне положення часто була об'єктом агресивних зазіхань інших завойовників, зокрема Туреччини та Угорщини. Так, аналізуючи зміст думи «Козак Голота» ми бачимо, що Килією заволоділи татари і панують там. Про це свідчать рядки : «То гуляє козак Голота, погуляє, / Ні города, ні села не займає, – / На город Килію поглядає./ У городі Килія татарин сидить бородатий» (Koval, 1969, p. 45). Онім поле Киліймське в цьому творі вказівка на місцевість : «Ой полем, полем Киліймським, / ...Ой там гуляв козак Голота» (Koval, 1969, p. 45).

У деяких творах героїчного епосу вживається астіонім Чигирин, зокрема в думках «Про Хмельницького і Барабаша», «Іван Богун», «Про Хмельницького та Василя Молдавського». У контексті думи «Про Хмельницького і Барабаша» онім Чигирин вживається на позначення міста, в якому жив Богдан Хмельницький і звідки керував діями, спрямованими на національне визволення України. З історії знаємо, що, ставши в 1638 році чигиринським сотником, а згодом – з 1648 року – гетьман Запорізького війська Б. Хмельницький цьому місту надавав особливого значення. Чигирин став фактично столицею України, був центром гетьманської влади та дипломатії. Топонім Чигирин в думі «Про Хмельницького і Василя Молдавського» виконує ту ж функцію, що і в попередньому творі, а також вказує на те, що саме з Чигирини гетьман почав свій похід на В Молдавського : «У городі Чигирині задумав вже й загадав: / Двадцять пар пушок вперед себе одсилав, / А ще сам з города Чигирини рушав,/ За ним козаки йдуть/ Яко ярая пчола, гудуть...» (Koval, 1969, p. 224–225).

А в думі «Про Хмельницького Богдана смерть, про Юрася Хмельницького та Павла Тетеренка» вживається комонім Суботів, який у контексті даного твору вказує на місце перебування гетьмана Б.Хмельницького та місце його смерті: «Тоді ж то козаки добре дбали,–/ До города Суботова прибували, –/ Хмельницького стрічали...» (Koval,

1969, p. 238), тобто, мова йде про той час, коли Хмельницький, передчуваючи свою смерть, вирішив зібрати козаків, щоб ті обрали собі нового гетьмана.

Аналізуючи топонімікон епічного твору «Битва Полтавська», ми дізнаємось про події, що відбувались на початку 18 століття. Так оніми Москва та Сибір, вжиті в контексті думи поряд з антропонімами Іскра, Кочубей, Палій інформують про долю цих осіб: «Начинав тоє проклятий Мазепа,/ Як Іскру і Кочубея безневинно сам з сього світа згнав,/ Семена Палія на Сибір завдав./ То царі й князі один до одного словами промовляли, / Та Семена Палія з Сибіру на Москву висилали» (Koval, 1969, p. 304). За історичними джерелами, саме за наказом П. Мазепа Семена Палія заарештували. Перед Петром I Мазепа звинуватив Палія у зв'язках з польською шляхтою, що підтримувала шведів. Це було зовсім необґрунтоване звинувачення, але, незважаючи на це, Палій був засланий у Сибір і повернувся звідти після переходу Мазепа на бік шведів. Що ж до Іскри та Кочубея, то навесні 1708-го року військовий суддя В.Кочубей із своїм свояком полковником Іскрою повідомили цареві про зносини Мазепа зі шведами. Однак Петро I не повірив доносіві і Кочубей та Іскра були страчені. Далі події, описані в творі, розгортаються в топопросторі Полтава та Батурин. Ойконім Батурин у контексті думи вказує на криваві події, що відбулися в Батурині: «... А в городі у Батурині мужиків і жінок упень сікли і рубали, / Церкви палили, святості та ікони під ноги топтали» (Koval, 1969, p. 305). У даному випадку мова йде про дії московського війська під керівництвом Меншикова. Петро I, дізнавшись про перехід Мазепа до шведів, вирішив захопити гетьманову столицю Батурин. Напад на містечко здійснили російські війська на чолі з князем Меншиковим. Вночі московські війська пробрались у місто, підпалили його і напали на сонних козаків. Батурин упав. Майже 15 тис. чоловік населення було вирізано. Астіонім Полтава вживається на позначення місця битви, що відбулась між військами Петра I та Мазепою і шведським королем : «Скоро став Семен Палій/ Із Шереметом Борисом Петровичем під Полтаву прибувати,/ То став то король шведський із Мазепою тайно втікати» (Koval, 1969, p. 305). У думі достовірно

описано результати вирішальної битви, що відбулась 27 червня 1709 року під Полтавою. Поразка Карла XII та його союзників примусила їх тікати в турецькі володіння.

5. Топонімія ХХ століття

Джерелом відомостей про український народ є і топоніми, що вживаються в героїчному епосі, який описує історичні події 20-го століття (революційні події 1905-го року, голодомор 1932–1933 років, визволення України від німецьких окупантів тощо). Багато відомостей про народні виступи селян дає комонім Сорочинці в контексті думи «Про Сорочинські події 1905 року», «Чорна неділя в Сорочинцях», а також вжиті в цих творах астіоніми Миргород та Полтава. За історичними документами, в грудні 1905 року до села Сорочинці прибув Микола Пижов, який проводив активну революційну роботу. Було організовано селянську спілку, що мала організувати повстання. Але скоро поліція заарештувала одного із членів спілки Безвіконного. 18 грудня зранку обурені селяни наполягали на звільненні Безвіконного, про цю вимогу повідомили помічника миргородського справника Барабаша. Повсталі селяни роззброїли місцеву поліцію і розпустили її, внесли постанову не платити податків і не давати рекрутів до царської армії. Ранком 19 грудня в Сорочинці прибуває Барабаш із загоном козаків. Про цю подію знаходимо рядки в думі «Про Сорочинські події 1905 року»: «У понеділок рано-пораненьку/ Із Миргорода, із славного города/ Барабаш приїжджає,/ З козаками прибуває...» (Koval, 1969, р. 276). Але, зустрінутий вилами і кілками, каральний загін покинув Сорочинці. Та незабаром козаки знову повернулися і за наказом Барабаша вдалися до зброї. Обурені селяни вбили Барабаша. Від козацьких куль полягло кілька десятків селян.

У контексті думи «Чорна неділя в Сорочинцях» онім Сорочинці вказує на місце подій: «А у Сорочинцях жінки та батьки/ Ще й малі діти/ Дрібні слізеньки проливають/ Та мерців обливають,/ На столи накладають,/ Барабаша проклинають...» (Koval, 1969, р. 275). 21 грудня за розпорядженням полтавського губернатора у Сорочинці прибув

радник Ф.В. Філонов з каральним загоном і двома гарматами. Другого дня арештовані козаками селяни були зігнані на майдан і чотири години стояли проти наведених на них гармат. Весь цей час на майдані тривало катування заарештованих раніше «зачинщиків» повстання (Antonovych, 1991, р.66). Ця розправа так описується в думі «Про Сорочинські події 1905 року», де онім Полтава виконує адресну функцію: «Ой у середу рано-пораненьку/ Стільки-то усього починилось –/ Пан Филоненко з Полтави прибуває,/ З козаками приїжджає,/ Всіх людей бідних собирає,/ На колінах поставляє,/ Безневинно обвиняє,/ Тіло їх коло кості канчуками оббиває,/ Кров їхню безневинно проливає» (Koval, 1969, р. 278).

Серед фольклору про голодомор 1932–1933 років важливе місце посідає «Дума про голод», яку в роки голодомору склав і співав кобзар Євген Мовчан. У контексті даного твору хоронім Україна дає інформацію про події та адресну вказівку на їх місце: «...Пролилися на Україні/ Великі сльози, / Як «великий голова»/ Гнав народ у сози / Отаке-то, добрі люди, / Зчинилося лихо –/ Побив голод мужиків, / Сидіть в созі тихо» (Koval, 1969, р. 18). До творів героїчного епосу ми віднесли і «Думу про репресованих кобзарів» (Rylsky, 1955, р. 26), складену сучасним кобзарем М.Блудником, у якій в традиціях думи мовиться про кобзарів – жертв голодомору, сталінського та гітлерівського терорів. У контексті даної думи астіонім Харків повідомляє про події, в 1934 році, коли в Харкові зібрали кобзарів та лірників і за містом всіх розстріляли: «Ой, мабуть, найтяжча смерть вам була,/ да як у січні місяці посеред зими, морозів/ Привезли вас триста душ старечих, незрячих/ да за Харковом, перед ярами висаджували гей!» (Koval, 1969, р. 26). Хоронім Україна вказує на місце перебування кобзарів: «..Бо ж це ви не день, не два на Україні ходили, / людям співали, на все добре научали» (Koval, 1969, р. 26). У контексті даного твору Україна – це і місце загибелі кобзарів і разом з тим їхньої слави: «Ой хоч полягло вас на Україні мученицькою смертю без числа,/ Дасть Господь милосердний, що не вмре вищяя добрая слава» (Koval, 1969, р. 26). Аналізуючи топопростір думи «Про визволення України», ми дізнаємось про події Великої Вітчизняної війни. Оними Україна, Київ, Корсунь, Одеса в контексті даного

твору виконують адресну функцію: «...Що перша то сурма заграла –/ Напроти Києва святого,/ А друга – напроти Корсуня старого,/ А що третя сурма заграла –/ Напроти Одеси морської. Гей, гей! / ...Тож то не більше/ І не менше/ А тільки сімсот тисяч / Ще й п'ятдесят / Гармат заклекотали, / Кулемети помагали, / Автомати цокотали / Та ворога лютого / Та ненависного/ З України виганяли» (Rylsky, 1955, p. 518). Київ, Корсунь, Одеса – у такій послідовності вжиті топоніми в думі і це не випадково, оскільки саме в такій послідовності відбувались битви за звільнення української землі від німецьких окупантів, а отже, і повернення радянських військ на Україну. Так, 6 листопада 1943 року радянські війська на чолі з М. Ватутіним вступили до Києва. У січні 1944 року почалось «очищення» від німців Правобережжя та Криму. Успішне здійснення цієї мети забезпечила важлива перемога під Корсунем, а звільнення Одеси відбулось у квітні 1944 року. У вересні 1944 року радянські війська перетнули Карпати і до жовтня 1944 вся етнічна українська територія опинилась в руках радянських воїнів. Отже, і топонім гори Карпати – адресна вказівка на місцевість: «...від моря до моря/ І аж поза гори Карпатські/ Від ворога лютого визволяли...» (Rylsky, 1955, p. 519).

6. Висновки

Історичне підґрунтя народних дум – звияжна боротьба українського народу проти чужоземних загарбників. Топоніми як органічні складники текстів дум є джерелом, що допомагає встановити час і місце події. На нашу думку, частотність вживання того чи іншого оніма насамперед пов'язана з тематикою та змістом українських народних дум. Центральне місце у цих епічних творах посідає тема долі України, героїчного і трагічного життя українців, у зв'язку з цим лексема Україна є смисловим центром, навколо якого ґрунтується позитивне і негативне, славне і трагедійне. Як ми вже зазначили, у думках часто зустрічається гідронім Чорне море (вживається переважно у творах героїчного епосу, які присвячені боротьбі козаків з турецько-татарськими нападниками). Частотність вживання даного оніма зумовлена тим, що

Чорне море є, власне кажучи, тим шляхом, яким йшли турки і татари на Україну, а також водним простором, який треба було подолати невольникам, щоб повернутися на українську землю з полону. Оскільки у ті часи порти і пристані Південного Криму перетворюються на величезні базари, то береги Чорного моря стають в'язницею, каторгою для невольників. Отже, як бачимо, причиною частотного вживання гідроніма Чорне море є історичні події кінця XV–початку XVI століть, які описані в думках цього циклу. Історичне підґрунтя народних дум – звияжна боротьба українського народу проти чужоземних завойовників і топоніми як органічні складники текстів дум є джерелом, що допомагає нам зрозуміти час і місце події. Отже, топоніми в народних думках – це джерело відомостей про український народ. Так, досліджуючи в контексті дум «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Самійло Кішка», «Втеча трьох братів з Азова», «Козак Голота», «Дума про невольників» оніми Чорне море, Азов, Цареград, Киля, Козлов ми дізнаємось про боротьбу українського народу з турецько-татарською навалою. А, наприклад, топонімічне поле думи «Про Сулиму, Павлюка ще й Яцька Острияницю», що складається з онімів Січ, Кодек, Дніпро, Рось, Сула, Варшава, Кумейки та Боровиця разом з антропонімами даного твору дають змогу простежити виразні зв'язки з історичними подіями 1635–38-го років. Топоніми Чигирин, Черкаси, Біла Церква, Корсунь, Суботів, Вінниця в контексті дум «Іван Богун», «Про Білоцерківщину», «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Хмельницького і Василя Молдавського» дають відомості про події національно-визвольної війни 1648–54-го років під керівництвом Б.Хмельницького. Через дослідження астіонімів Сорочинці, Миргород, Полтава в контексті дум «Про Сорочинські події 1905 року», «Чорна неділя в Сорочинцях», а також вжитих в них антропонімів, ми дізнаємось про народні виступи селян, що відбулись у Сорочинцях з 1905-му році. Завдяки аналізу топопростору думи «Про визволення України», що представлений такими топонімами: Україна, Київ, Корсунь, Одеса – ми дізнаємось про події Великої Вітчизняної війни.

Отже, однією з функцій топонімів у текстах українських народних дум є адресна. Але топо-

німи у фольклорних текстах виконують не лише номінативну функцію. Часто вони набувають узагальненого, абстрактного значення, тобто тексти українських народних дум містять чимало топонімів, які до свого лексикографічно закріпленого значення прирощують інші семи, що імпліцитно містять ставлення людей до світу, довкілля, тобто набувають для них певного когнітивного смислу. У зв'язку з цим, дослідження таких топонімів дає нам змогу проаналізувати та зрозуміти лінгвоментальність нашого народу, його дух, світобачення та світосприйняття.

Література:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
2. Думи / За ред. Г. П. Коваль. Київ: Дніпро, 1969. 256 с.
3. Рак Л.К. З топоніміки українських народних дум та історичних пісень. Питання топоніміки та ономастики. Київ, 1962. С. 26–38.
4. Українські народні думи та історичні пісні / За ред. М.Т.Рильського. Київ: Вид-во АН України, 1955. 659 с.
5. Шуть Л.О. Географія українських історичних дум: лінгвістичний аналіз. Мова та стиль українського фольклору : зб. наук. пр. / ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ : ІЗМН, 1996. С. 150–154.

References:

1. Antonovych V. (1991) Pro kozac'ki chasy na Ukraïni [About the Cossack times in Ukraine]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
2. Dumy (1969). Za red. G.P.Koval' [Words]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
3. Rak L.K. (1962) Z toponimiky ukrai'ns'kyh narodnyh dum ta istorychnykh pisen'. Pytannja toponimiky ta onomastyky [On the toponymy of Ukrainian folk dumas and historical songs. Issues of toponymy and onomastics]. Kyiv. [in Ukrainian]
4. Ukrai'ns'ki narodni dumy ta istorychni pisni (1955). Za red. M.T.Ryl's'kogo [Ukrainian folk dumas and historical songs]. Kyi'v. [in Ukrainian]
5. Shut' L.O. (1996) Geografija ukrai'ns'kyh istorychnykh dum: lingvistychnyj analiz. Mova ta styl' ukrai'ns'kogo fol'kloru [Geography of Ukrainian historical thoughts: linguistic analysis. Language and style of Ukrainian folklore]. Kyi'v : IZMN. [in Ukrainian].